

Byzantina Symmeikta

Vol 8 (1989)

SYMMEIKTA 8

Ἡ μοναρχικὴ ἰδέα στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία

Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

doi: [10.12681/byzsym.731](https://doi.org/10.12681/byzsym.731)

Copyright © 2014, Λεωνίδας ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

This work is licensed under a [Creative Commons Attribution-NonCommercial-ShareAlike 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-nc-sa/4.0/).

To cite this article:

ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ Λ. (1989). Ἡ μοναρχικὴ ἰδέα στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία. *Byzantina Symmeikta*, 8, 361–370.
<https://doi.org/10.12681/byzsym.731>

Η ΜΟΝΑΡΧΙΚΗ ΙΔΕΑ ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΣΕΡΒΙΑ*

Ἐπιχειρώντας νὰ προσεγγίσουμε καὶ πάλι¹ τὸ ἰδιότυπο πρόβλημα τῆς ἀντίληψης γιὰ τὴ μοναρχία στὴ μεσαιωνικὴ Σερβία (12ος-15ος αἰ.) εἴμαστε ὑποχρεωμένοι νὰ λάβουμε κατ' ἀρχὴν ὑπόψη μας δύο παραμέτρους, ἡ ἐμφάνιση τῶν ὁποίων ἀνήκει σὲ περιόδους προγενέστερες ἀπὸ αὐτὴν ποὺ θὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ σ' αὐτὸ τὸ ἄρθρο. Πρόκειται γιὰ τὴ συνείδηση ἐθνότητος καὶ τὴν ἔννοια τοῦ κράτους. Τὸν 12ο ὅμως αἰῶνα διαφαίνεται μίᾳ σχετικὰ ἀποκρυσταλλωμένη ἀντίληψη γιὰ τὴν κρατικὴ ἐξουσία, ὅπως προκύπτει ἀπὸ τὶς συμπεριφορὲς τῶν ἡγεμόνων, τῆς ὑψηλῆς λαϊκῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀριστοκρατίας καὶ βεβαίως ἀπὸ τὸν ἰσχυρότερο μηχανισμό τοῦ Κράτους, τὴν Ἐκκλησία. Τὶς σημαντικότερες ἐνδείξεις παρέχουν τὰ μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἐκεῖνα τὰ ὁποῖα ἐπέλεξαν νὰ καταχωρήσουν σὲ γραπτὸ λόγο τὸ βίο καὶ τὰ ἔργα τῶν ἡγεμόνων καὶ ἀρχιεπισκόπων τῆς Σερβίας. Ὡς παράδειγμα θὰ ἀναφέρουμε τὸν ἀρχιεπίσκοπο Δανιὴλ Β' (Danilo), ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ μίᾳ σπάνια περίπτωση: εὐγενῆς, μοναχός, ἡγούμενος, ἀρχιεπίσκοπος, ἀλλὰ ἐπίσης διπλωμάτης, πολιτικός καὶ τέλος συγγραφέας. Τὸ συγγραφικὸ ἔργο τοῦ Δανιὴλ Β' ἀποτελεῖ πρόκληση γιὰ τὸν ἱστορικὸ νὰ ἐγκύψει σχετικὰ ἕνετα στὶς πολλαπλὲς ὕψεις τοῦ σερβικοῦ κράτους καὶ νὰ διακρίνει τὰ συστατικὰ του στοιχεῖα, νὰ συλλάβῃ τὶς ἀντιφάσεις, ὅταν καὶ ἂν ὑπάρχουν, καὶ νὰ ἐρμηνεύσῃ, σὲ τελευταία ἀνάλυση, τοὺς στόχους τῆς κοινωνικῆς τάξης ποὺ δημιούργησε τὸ σερβικὸ κράτος.

Πράγματι, ἡ ἀρχουσα σερβικὴ τάξη στὰ μέλη τῆς ὁποίας συγκαταλέγονται καὶ οἱ ἐπιφανέστεροι κληρικοί, μετεῖχε στὸ *Sabor* —δηλαδὴ τὸ βασιλικὸ συμβούλιο. Ἡ τάξη αὐτὴ εἶχε ὡς πρότυπο τὴν ὀργάνωση τῆς βυζαντινῆς ἀρχουσας τάξης καὶ τὶς ἀντιλήψεις της ὡς πρὸς τὴν ὀργάνωση τοῦ κράτους, τὴ διοίκηση τῆς αὐτοκρατορίας καὶ βέβαια τὴ ρωμαϊκὴ παράδοση τοῦ ἀπόλυτου καὶ ἰδεώδους μονάρχῃ, ὁ ὁποῖος ἀντλοῦσε τὴν ἐξουσία του τόσο ἀπὸ τὸν λαὸ ὅσο καὶ ἀπὸ τὸν Θεό. Γύρω ἀπὸ τὸ σερβικὸ κράτος ἀναπτύσσονταν ἤδη —πέραν τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας— ἡ Βουλγαρικὴ Αὐτοκρατορία καὶ τὰ με-

* Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἀνακοινώθηκε στὸ Διεθνὲς Συμπόσιο, ἀφιερωμένο στὸν Δανιὴλ Β' (Βελιγράδι, Δεκέμβριος 1987).

1. Λ. Μ α ρ ο μ ᾶ τ η, *Peut-on parler d'un Etat médiéval serbe?*, Byzantion 48 (1978), σελ. 417-429.

γάλα βασιλεία και αυτοκρατορίες τῆς Δυτικῆς Χριστιανοσύνης, τὰ ὅποια κυβερνοῦσαν «ἐλέω Θεοῦ» μονάρχες. Ὅταν ἡ σερβικὴ ἀριστοκρατία προχώρησε στὴν ἀπόφαση νὰ ιδρύσει ἓνα «δικό της» κράτος, ὀλοκλήρη ἡ Χριστιανοσύνη βρισκόταν σὲ πλήρη μετάλλαξη: Στὴ Δύση ὀλοκληρώνονταν οἱ φεουδαρχικὲς δομὲς¹ καὶ ἡ Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία εἶχε ἤδη μπεῖ στὴ διαδικασία τῆς φεουδαρχοποίησης τῶν δεσμῶν ἐξάρτησης ἀπὸ ἄνθρωπο σὲ ἄνθρωπο, διαδικασία πὺ ὅλ ὀλοκληρωθεῖ στὴν ἐποχὴ τῶν Παλαιολόγων².

Ἡ ἐπιλογή τῶν Σέρβων νὰ ἀποσπασθοῦν ὀριστικὰ ἀπὸ τὴν αὐτοκρατορία μὲ τὴ σύσταση ἐνὸς «ἐθνικοῦ» Σερβικοῦ κράτους, τὸ ὅποιο ἀρχικὰ ἔλαβε τὴ μορφή βασιλείου —μετὰ ἀπὸ μίᾶ βραχεῖα περίοδο μετάβασης (δηλαδὴ ἐκεῖνη μεταξὺ τῆς ἀνάληψης τῆς ἐξουσίας τοῦ κράτους ἀπὸ τὸν Στέφανο Nemanja ὡς τὰ πρῶτα χρόνια τῆς βασιλείας τοῦ Στέφανου Nemanjić τοῦ Πρωτοστέπτου) ἐπέφερε βαρὺ πλῆγμα στὴν ἤδη χειμαζόμενη Βυζαντινὴ Αὐτοκρατορία. Ἡ τελευταία θὰ ὑφίστατο σημαντικότερες οἰκονομικὲς ἀπώλειες, μείωση τοῦ ἀνθρώπινου δυναμικοῦ καὶ τέλος βεβαίως τῆς ἀκτινοβολίας της καὶ τοῦ γοήτρου της. Ἄρα ἡ Κωνσταντινούπολη ὕφειλε νὰ καταπνίξει ἐν τῷ γίνεσθαι τὴ «στάση». Ἀντίθετα, οἱ Σέρβοι, ὅπως τουλάχιστον προκύπτει ἀπὸ τὶς πηγές, ἀρχικὰ τουλάχιστον, δὲν ἔθεταν ὡς κύριο στόχο τὴν ἐπίθεση ἐναντίον τῆς αὐτοκρατορίας ἀλλὰ τὴν ἀπαλλαγὴ τους ἀπὸ μίᾶ ἄχρηστη «κηδεμονία». Πρόκειται γιὰ μίᾶ σημαντικὴ διαφορὰ ἀνάμεσα στὴ σερβικὴ καὶ τὴ βουλγαρικὴ ἐπιλογή: Οἱ Asen εἶχαν διαφορετικὴ ἀντίληψη γιὰ τὸ παρελθόν, ὅταν τὸ 1185/6 διεκδικοῦσαν μίᾶ προνομιοῦχα θέση μέσα στοὺς κόλπους τῆς Βυζαντινῆς Αὐτοκρατορίας· ὅταν ἀπορρίφθηκε τὸ αἴτημά τους ἐπέλεξαν τὴ στάση καὶ εὐθὺς ἐξ ἀρχῆς καθόρισαν δύο στόχους³:

- α. Τὴ σύσταση ἐνὸς κράτους, τὸ ὅποιο θὰ συνέχιζε τὴν παράδοση τοῦ πρώτου Βουλγαρικοῦ κράτους.
- β. Τὴν κατάλυση τοῦ Βυζαντινοῦ κράτους (σημεῖο ἐπίσης ὅτι παρακολουθοῦν τὴν παράδοση).

1. Πρβλ. J. Le Goff, *L'apogée de la Chrétienté*, Παρίσι 1982, G. Duby, *Les trois ordres ou l'imaginaire du féodalisme*, Παρίσι 1978.

2. Πρβλ. Zinaida V. Oudalцова - K. A. Ossipova, *Traits distinctifs des rapports féodaux de Byzance*, Βυζαντινὰ 7 (1987), σελ. 41-54. Zinaida V. Oudalцова, *Die Besonderheiten des Feudalismus in Byzanz, Besonderheiten der Byzantinischen Feudalentwicklung*, Βερολίνο 1983, σελ. 41-56. G. Ostrogorsky, *Observations on the Aristocracy in Byzantium*, DOP 25 (1971), σελ. 3-32. Ἐλένης Ἀντωνιάδη - Μπιμπίκοῦ, *Byzance et le mode de production asiatique*, La Pensée 79 (1966), σελ. 47-72. G. Ostrogorsky, *Pour l'histoire de la féodalité byzantine*, Βρυξέλλες 1954. Δ. Α. Ζακυθινόῦ, *Processus de féodalisation*, L'Hellénisme Contemporain, 2e série, 2e année, 1 (1948), σελ. 499-514.

3. Πρβλ. Α. Μαυρομάτη, *La formation du IIème royaume bulgare vue par les intellectuels byzantins*, Etudes Balkaniques 4 (1985), σελ. 30-38.

Με άλλα λόγια, ο ανταγωνισμός ανάμεσα στη σερβική άρχουσα τάξη και σε κείνη της Κωνσταντινούπολης υπήκουε σε ανάγκες υπαγορευόμενες από την οικονομική αυτάρκεια των Σέρβων, συνοδευόμενη από ισχυρή συνείδηση εθνότητας. Έάν ο μέγας ζουπάνος Στέφανος Nemanja και οι σύντροφοί του άμφισβητούσαν την έξουσία του κράτους, την όποία άσκούσε μία έλληνόφωνη άριστοκρατία και πού κατά τή μακρά διάρκεια ανέπτυξε άλλη («έθνική») συνείδηση, τή συνείδηση Ρωμαίου - Έλληνα¹, οι Σέρβοι, φορεΐς μιās άλλης πνευματικής κληρονομιάς, δέν είχαν κάτι κοινό με τó βυζαντινό κράτος, έκτός από ένα ουσιαστικό στοιχείο ταυτότητας ότι ανήκαν στην Όρθοδοξία, όπως τήν είχε συλλάβει και χαλκεύσει επί αιώνες τó Βυζάντιο. Οι Σέρβοι, όπως και οι Βούλγαροι, ανήκαν επί μακρό χρόνο στην Άνατολική Χριστιανοσύνη, ώστε νά επιχειρήσουν νά τήν άπεμπολήσουν, άλλοτριώνοντας με αυτό τόν τρόπο τήν ίδια τους τήν ταυτότητα. Ό βαθύς σεβασμός για τούς άρχηγούς τής Όρθοδοξίας, τόν αυτοκράτορα και τόν πατριάρχη τής Νέας Ρώμης, ούδέποτε επέτρεψε τήν άμφισβήτησή τους, έκτός εάν έκριναν ότι απέκλιναν από τίσ ευθύνες και τά καθήκοντά τους, δηλαδή, νά διαφυλάξουν τó γράμμα και τó πνεύμα τής Όρθοδοξίας².

Τόν 12ο αΐωνα έμφανίζεται στο "Άγιο Όρος ένα «σερβικό» μοναστήρι, τó Χιλανδάρι, και στόν 13ο αΐωνα ó αυτοκράτωρ Άλέξιος Άγγελος άπολύει ένα χροσόβουλλον σιγίλλον, δυνάμει του όποιου άναγνωρίζεται ή σερβική παρουσία στην άθωνική κοινότητα³. Πρόκειται για μία πολυσήμαντη και πολυδιάστατη πολιτική πράξη. Τó Χιλανδάρι, υπό τήν προστασία του αυτοκράτορα και του σέρβου κράλη (άπό τó 1217) εντάσσεται σε μία πολιτεία, ή όποία άναπαράγει σε μικρογραφία τήν Οίκουμένη άκολουθώντας τήν έπουράνια τάξη, τήν όποία άντιπροσωπεύει επί τής γής ή ρωμαϊκή αυτοκρατορία. Η παρουσία του Χιλανδαριού σημαίνει άκόμη ότι, αν ή σερβική έθνότητα είχε επιλέξει νά διακόψει με τήν ύλική έννοια του ήρου τούς δεσμούς με τó Βυζάντιο, διατηρούσε τήν κοινή χριστιανική παιδεία και ανήκε σ' ένα κόσμο διαποτισμένο με τήν ίδια πίστη. Τó Χιλανδάρι, τέλος, γίνεται έτσι *samostalan, svojevlstan*.

1. Πρβλ. Α. Μ α υ ρ ο μ μ ά τ η, *Ρωμαϊκή ταυτότητα - Έλληνική ταυτότητα*, Σύμμεικτα 7 (1987), σελ. 183-191. Π. Γ ο υ ν α ρ ί δ η, *Grecs, Hellènes et Romains dans l'État de Nicée*, Άφιέρωμα στόν Νίκο Σβορώνο, τόμ. Α', Ρέθυμνο, 1986, σελ. 248-257.

2. Ό Δανιήλ, όταν αναφέρεται στόν ένωτικό αυτοκράτορα Μιχαήλ Η', δέν χρησιμοποιεί τó όνομά του αλλά μόνο τó επώνυμο και άκόμη παρατηρεί ότι προτίμησε τή «λατινική πίστη» άντί τής «χριστιανικής πίστης». Βλ. *Arhiepiskop Danilo, Životi, Kraljeva i arhiepiskopa Srpskih*, έκδ., D j. D a n i č i ć, Λονδίνο, Variorum Reprints, 1972, σελ. 110 (στό έξής Danilo).

3. *Actes de Hilandar, Actes de l'Áthos*, V. Vizantiski Vremennik, Prilozenje, 17, έκδ. L. P e t i t, B. K o r a b l e v, Amsterdam 1975, (Actes grecs), άρ. 4, σελ. 10. Πρβλ. D. B o g d a n o v i ć, V. D j u r i ć, D. M e d a c o v i ć, *Hilandar*, Βελιγράδι 1978, σελ. 36-38.

*samoupravan*¹: "Αρα ἡ ἀπτή ἔκφραση τῆς πραγματικότητας καὶ τῶν ἐπιδιώξεων τοῦ λαοῦ τὸν ὁποῖο ἐκπροσωποῦσε καὶ μία ἰδιότυπη πρεσβεία μὲ πολλοὺς στόχους: νὰ στέλνει καὶ νὰ δέχεται ἰδεολογικά καὶ πνευματικά μηνύματα, ἀλλὰ ταυτόχρονα νὰ ὑπηρετεῖ οἰκονομικούς καὶ πολιτικούς στόχους τοῦ σερβικοῦ βασιλείου. Ὁ τελευταῖος αὐτὸς προορισμὸς καθορίσθηκε μὲ ἰδιαίτερη προσοχὴ ἀπὸ τὴν ἀρχὴ ἤδη τῆς ζωῆς τοῦ Χιλανδαρίου. Οἱ ἐπὶ κεφαλῆς τῆς Μονῆς, ἐπιφορτισμένοι μὲ σημαντικά καὶ πολλαπλά καθήκοντα, ἐπιλέγονταν ἀπὸ τὰ μέλη τοῦ βασιλικοῦ περιβάλλοντος, ἀπὸ κληρικούς «μορφωμένους, φιλόδοξους, πεπειραμένους, οἱ ὁποῖοι συντηροῦσαν τὴ συνέχεια τῆς μοναρχικῆς ιδέας»². Σ' αὐτὸν κυρίως τὸν στόχο ἀνταποκρινόταν ἀναμφίβολα τὸ ἔγγραφο τοῦ Nemanja, τὸ ὁποῖο συντάχθηκε μετὰ ἀπὸ τὸ ἔγγραφο τοῦ Ἀλεξίου Ἀγγέλου (1198) καὶ μὲ τὸ ὁποῖο ὁ ἰδρυτὴς τοῦ κράτους καὶ τῆς δυναστείας δώριζε τὴ μονὴ στοὺς κληρονόμους του³. Ἔτσι, ἡ αὐτοκρατορικὴ προστασία γινόταν στὰ μάτια τῶν Σέρβων δευτερεύουσα συγκριτικὰ μὲ τὴν προστασία ποὺ παρεῖχαν οἱ Σέρβοι ἡγεμόνες. Ὁ Nemanja εἶχε πλήρη συνείδηση τοῦ ρόλου ποὺ τὸ Χιλανδάρει ἐκαλεῖτο νὰ διαδραματίσει, ὅταν κληροδοτοῦσε στοὺς διαδόχους του τὴν ὑποχρέωση νὰ φροντίσουν τὴ μονὴ «τους», ὥστε νὰ ἐξελιχθεῖ σὲ μεγάλο ἰδιοκτήτη. Τὸ ταπεινὸ κτίσμα καὶ τὰ ἐρείπια τοῦ 12ου αἰώνα ἐξελιχθήκαν σύντομα σὲ μία τεράστια οἰκονομικὴ μονάδα. Ἐπρόκειτο ἀκριβῶς γιὰ τὴν εἰκόνα ποὺ τὸ σερβικὸ κράτος ἤθελε νὰ διαδόσει στὴ Χριστιανοσύνη.

Μὲ τὸν ἴδιο στόχο ἀναπτύχθηκε ἓνα δίκτυο στενῶν σχέσεων μεταξὺ τῆς μονῆς καὶ τῆς λαϊκῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἀριστοκρατίας τῆς Κωνσταντινούπολης καὶ τῆς Θεσσαλονίκης. Ἐὰν ἡ πρώτη τὸν 14ο αἰώνα, γιὰ νὰ χρησιμοποιοῦμε τίς λέξεις τοῦ Νικηφόρου Γρηγοῦρα, ἦταν τὸ κέντρο τοῦ κόσμου, τὸ *Carigrad* τῶν Σλάβων, ἡ καρδιὰ τῆς Αὐτοκρατορίας, χτυποῦσε στὴ Θεσσαλονίκη, τὸ *Stolni Grad* τοῦ Δανιὴλ Β'⁴.

Ἡ ἀνάγνωση τῶν λογοτεχνικῶν ἔργων ποὺ συνέθεσαν διανοούμενοι μοναχοί, ὅπως ὁ Δανιὴλ ἢ οἱ διδάσκαλοί του ἢ οἱ μαθητές του, ἐπιτρέπει τὴ συγκέντρωση σημαντικοῦ ἀριθμοῦ πληροφοριῶν γιὰ τὸ κράτος καὶ τὴν Ἐκκλησία⁵. Αὐτοὶ οἱ συγγραφεῖς προερχόμενοι ἀπὸ τὸ Χιλανδάρει μᾶς ἐπιτρέπουν νὰ ἀντιληφθοῦμε τίς βασικὲς ἀρχές, τὰ ρεύματα καὶ τίς ιδέες, τὴ νοοτροπία καὶ τὴ συνείδηση ἢ ἀλλοιῶς τὴν ταυτότητα τῆς ὑψηλῆς ἀριστοκρατίας. Ὁ Δανιὴλ Β', ἀκολουθώντας τοὺς προκατόχους του στὸ χῶρο τῆς λογοτεχνίας, ἀποφάσισε —ἢ ἔλαβε τὴν ἐντολή— νὰ συνθέσει τίς βιογραφίες τῶν Σέρβων ἡγεμό-

1. *Actes de Hilandar*, (Actes grecs), ἀρ. 4, σελ. 10 (...μηδενὶ ὑποκειμένην... ἀλλ' αὐτοδέσποτον καὶ αὐτεξούσιον...).

2. Πρβλ. M. Bloch, *La Société Féodale*, Παρίσι 1968, σελ. 412.

3. *Actes de Hilandar*, (Actes slaves), ἀρ. 2, σελ. 371-375.

4. Πρβλ. Bogdanović, Djurić, Medaković, ὁ.π., σελ. 36s.

5. Danilo, σελ. 141.

νων και ἀρχιεπισκόπων. Μὲ ὕφος αὐστηρὰ μοναστικό, συχνὰ δύσκαμπτο και στεγνόν, συνέθεσε στὴν πραγματικότητα ἀγιογραφίες. Τὰ πρότυπά του, κοντινὰ ἢ μακρυνὰ, δὲν ἔμοιαζαν μὲ ἐκεῖνα ποὺ χρησιμοποιοῦσαν οἱ βυζαντινοὶ διανοούμενοι, οἱ ὁποῖοι ἐπέλεγαν κυρίως πρότυπα δανεισμένα ἀπὸ τὴν ἀρχαιότητα. Οἱ Σέρβοι συγγραφεῖς ἐμπνέονταν ἀπὸ τὴν Παλαιὰ και τὴν Καινὴ Διαθήκη και ἀπὸ τοὺς βίους τῶν Ἀγίων¹. Δὲν πρόκειται ἀσφαλῶς γιὰ γλωσσικὸ πρόβλημα, ἀλλὰ γιὰ ἐσκεμμένη ἐπιλογή. Ἡ παιδεία αὐτῶν τῶν κληρικῶν βασιζόταν στὴν ἐκκλησιαστικὴ φιλολογία, τὴν ὁποία ἀκριβῶς χρειάζονταν γιὰ νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἰδέα ἑνὸς μονάρχῃ ἐκλεκτοῦ τοῦ Θεοῦ, προστάτη τῆς Ὁρθοδοξίας². Ἐξοπλισμένοι μὲ αὐτὴ τὴν παιδεία, οἱ κληρικοὶ ὕφειλαν νὰ ἐπιβάλουν αὐτὴ τὴν ἀρχή, ἐπιχειρώντας πρῶτα νὰ τὴ θεωρητικοποιήσουν και νὰ τὴ διαδόσουν κατόπιν.

Οἱ κληρικοὶ στὴ Δύση εἶχαν ἀντίθετα αἰσθανθεῖ τὴν ἀνάγκη νὰ προσφύγουν σὲ ἕνα παλιὸ σχῆμα, τὸ ὁποῖο διαιρῶντας τὴν κοινωνία σὲ τρεῖς κατηγορίες, πρόβαλλε τὸ ρόλο τοῦ μονάρχῃ και τὴν ἀναγκαιότητα τῆς ὑπαρξῆς του. Χαρακτηριστικὸ παράδειγμα ἀποτελεῖ τὸ ἔργο τοῦ ἐπισκόπου Adalberon de Laon γιὰ τὴν τριαδικὴ κοινωνία (1025-1027), ὅπου διακρίνουμε τρεῖς κατηγορίες³:

- α) Οἱ *oratores* (δηλ. οἱ κληρικοὶ)
- β) Οἱ *bellatores* (δηλ. οἱ πολεμιστὲς)
- γ) Οἱ *laboratores* (δηλ. οἱ ἐργαζόμενοι)

Αὐτὲς οἱ τρεῖς κατηγορίες (*ordines*) λειτουργοῦν στὸ ἰδεατὸ ἐπίπεδο, ἀντικατοπτρίζοντας τὶς πραγματικότητες μιᾶς ἐποχῆς, χωρὶς ἐντούτοις νὰ ἀναφέρονται συγκεκριμένα στὴ διαίρεση τῆς κοινωνίας σὲ τάξεις και στρώματα. Ἄν τὸ θέμα αὐτὸ ἦταν προσφιλὲς στοὺς διανοούμενους τῆς Λατινικῆς Χριστιανισμῆς, ἀπουσίαζε ἀπὸ τὰ ἔργα τῶν βυζαντινῶν και σλάβων συγγραφέων, οἱ ὁποῖοι δὲν καταφεύγουν ἄμεσα σ' αὐτὴ τὴ θεωρητικοποίηση. Ἡ ἐξήγηση εἶναι, ἴσως, ἀπλή: Ὁ βασιλεὺς και αὐτοκράτωρ ὑπῆρχε ἤδη ἀπὸ τὴν ἐποχὴ τοῦ Λυγούστου. Οὐδεὶς ἀμφισβητοῦσε τὴν ἐξουσία του και τὴν ἀγιότητά του: Ἀπὸ τὸν 4ο αἰῶνα μέχρι τὸν 15ο οἱ βυζαντινοὶ θεωροῦσαν ὅτι ὁ αὐτοκράτορας ἦταν ταυτόχρονα ἡ μίμησις τοῦ Θεοῦ και ὁ ὑπαρχός του⁴. Ὑπὸ τὴν αἰ-

1. Πρβλ. D. Bogdanović, *Istorija stare srpske književnosti*, Βελιγράδι 1980.

2. Πρβλ. ἐπίσης Bogdanović, ὁ.π., σελ. 71.

3. Πρβλ. σχετικὰ τόσο μὲ τὸν Adalberon ὅσο και μὲ τὸ τριαδικὸ σχῆμα Duby, ὁ.π. και J. Le Goff, *Pour un autre Moyen Age*, Παρίσι 1977, σελ. 81-90 (ὅπου ἀναφέρεται και ἡ σχετικὴ βιβλιογραφία).

4. Γι' αὐτὸ τὸ θέμα πρβλ. σχετικὰ, Oudalцова-Ossipova, ὁ.π. σελ. 52. Εἶναι ἐνδιαφέρον ὅτι κάποιος σὰν τὸν Ἀργυρόπουλο ποὺ ἔζησε πρὶν και μετὰ τὴν ἄλωση τῆς Κωνσταντινούπολης ἀπὸ τοὺς Ὁθωμανοὺς συνεχίζει αὐτὴ τὴν παράδοση, Ἀργυροποιλία, ἐπιμ. Σπ. Λάμπρου, Ἀθήνα 1910, σελ. 31.

γίδα του ζούσαν οι υπήκοοι/πολίτες της ρωμαϊκής αυτοκρατορίας· έγγυητής της άρμονικής τους συνύπαρξης φρόντιζε για την εύημερία τους και εκείνοι οι όποιοι χρησιμοποιούσαν τη γραφίδα ή τον χρωστήρα έξεθείαζαν τον ρόλο του και διέδιδαν την εικόνα του σε όλη την Οίκουμένη.

Χωρίς να άποδεχόμαστε τó άξίωμα ότι πρόκειται για μία κατασκευή, ή όποία έμφανίζεται σε κάθε κοινωνία σ' ένα συγκεκριμένο στάδιο της ανάπτυξης της ή ότι πρόκειται για παραδοσιακό σχήμα όλων γενικά των ίνδοευρωπαϊκών λαών¹, είναι νόμιμο να διερευνήσουμε, άν αυτό τó θεωρητικό έργαλειό —τó τριαδικό σχήμα— χρησιμοποιήθηκε από τους Σέρβους διανοουμένους. 'Ο λόγος είναι προφανής. Πρόκειται για ένα ήδη παλιό λαό, ό όποιος εύθυσ μετά την όριστική του έγκατάσταση στα Βαλκάνια και παρ' ότι διασώζει τις παραδόσεις και τά έθιμά του ύφίσταται, έπειδή βρίσκεται στο χώρο της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας, την πίσή της. 'Η Κωνσταντινούπολη άπαιτεί κάποια συμμόρφωση στον κώδικα, που ίσχυε για κάθε άτομο ή για κάθε λαό, ό όποιος ύπαγόταν στην έξουσία του κράτους. 'Αντιπαράθεση και άλληλεπίδραση δύο πολιτισμικών προτύπων και τρόπων κοινωνικής όργάνωσης, χωρίς να άπολήγουν σε ύσμωση. Μετά από μία μακρά και βραδεία διαδικασία, συχνά στις παρυφές και στη σκιά της αυτοκρατορίας, τó κοινωνικό στρώμα που κατέχει την κρατική έξουσία στο όνομα του αυτοκράτορα άπαιτεί την άνεξαρτησία του, την άυτονομία του, δηλαδή τó δικαίωμα στον πολιτικό λόγο. Μετά από σκληρές συγκρούσεις, νίκες και ήττες, οι Σέρβοι εύγενείς πραγματοποιούν τó σχέδιό τους: Συνιστούν τó Σερβικό κράτος, του όποιου ό ήγέτης, μετά από μία περίοδο έσωτερικών άνταγωνισμών καταλαμβάνει την κρατική έξουσία και ιδρύει δυναστεία: Οι γιοί του έξελίσσονται ό ένας γίνεται *kralj*, ό Στέφανος Πρωτόστεπτος και ό δεύτερος, ό Rastko-Sava, πρώτος άρχιεπίσκοπος της σερβικής 'Εκκλησίας. 'Ο πρώτος παίρνει τó χρίσμα από την 'Εκκλησία της Ρώμης, ό δεύτερος από την 'Εκκλησία της Νέας Ρώμης. Τόν *kralj* περιβάλλει άλλά και συχνά έλέγχει ένα ισχυρό όργανο, τó *sabor* του όποιου τά μέλη είναι, εκτός από τους άρχηγούς του κράτους και της 'Εκκλησίας, οι λαϊκοί και εκκλησιαστικοί εύγενείς. 'Ο ήγεμόνας όφείλει να έπιβάλλει τή μοναρχική ιδέα στο λαό του, από τόν όποιο άπαιτεί πίστη και ύποταγή. Οι μοναχοί θά αναλάβουν να τά έδραιώσουν και όλόκληρη ή 'Εκκλησία θά διαδόσει τή ιδεολογία και τήν άναγκαιότητα του μονάρχη, ό όποιος προέρχεται από τó λαό του².

Οί Σέρβοι συγγραφείς, άφού τονίσουν τó έργο του ήγεμόνα, διακρίνουν δύο κατηγορίες:

1. Πρβλ. Le Goff, ό.π., σελ. 80-81.

2. 'Ανάμεσα στις πολυάριθμες μελέτες για τή σερβική 'Εκκλησία πρβλ. S. Ćirković, *Pravoslavna crkva u srednjovekovnoj srpskoj državi*. *Srpska Pravoslavna Crkva*, Βελιγράδι 1970, σελ. 35-51.

α) *boljari, vlastela* (δηλ. *bellatores*)

β) *crković* (δηλ. *oratores*)

Για την τρίτη κατηγορία, οι μνείες είναι λίγες αλλά είναι αυτονόητο ότι υπάρχει, γιατί χωρίς αυτή δεν μπορούν να συντηρηθούν οι άλλες δύο, προκειμένου να εκπληρώσουν τα δικά τους καθήκοντα: οι μὲν για να εξασφαλίσουν την προστασία, οι άλλοι για να προσεύχονται. Τέλος σ' ένα χειρόγραφο του 17ου αϊ., το οποίο αναπαράγει κατά πᾶσα πιθανότητα ένα ἀρχαιότερο χειρόγραφο, καθορίζονται εὐκρινῶς οι ὑποχρεώσεις τῶν ἀνθρώπων στὴν ἐπίγεια ζωή. Πρόκειται για ἕνα λόγο, ὁ ὁποῖος τοποθετεῖται στὸν ἰδεατὸ χῶρο. Ὁ λόγιος μοναχὸς ἀπευθύνεται στὸ ἀκροατήριό του ὑπὸ μορφὴ διαλόγου: Ὁ διάλογος ἀναφέρεται στὰ ἐρωτήματα ἑνὸς ταπεινοῦ χριστιανοῦ γιὰ τὸ παρελθὸν καὶ γιὰ τὸ παρόν, γιὰ τὸν ἄνθρωπο, ἀλλὰ καὶ γιὰ τὴν ἐπουράνια τάξη. Σ' αὐτὸ τὸ πλαίσιο τὸ θέμα τῆς κοινωνικῆς ἰσορροπίας ἐμφανίζεται ὡς ἐξῆς:

V. Koimi clov, ci visi miri stoiti?

O. Popomi, i rataemi, i voinikomi. Popi moliti Boga za vasi miti, a ratari khрани i popa i voinika, a voiniki braniti i popa i ratara. Temi tremo clov, ci visi miri stoiti¹.

Ἡ τριαδικότητα ἐμφανίζεται σ' αὐτὸ τὸ ἀπόσπασμα μὲ ὅλη της τὴ διαύγεια καὶ ταυτόχρονα ἡ γλώσσα προδίδει ἀπλότητα καὶ οἰκειότητα, ἔτσι ὥστε ἀβίαστα συνάγεται ὅτι αὐτὴ ἡ θεωρητικοποίηση ἦταν ἤδη παλιὰ καὶ ἀποτελοῦσε συνείδηση. Ὡστόσο ἀντιλαμβανόμεστε ἀμέσως τὴν ἀπουσία κάθε ἀναφορᾶς στὸ μονάρχη. Ἄρα εἴτε γιὰ τὸν συγγραφέα ὁ ρόλος τοῦ μονάρχη ἐξυπακούεται, εἴτε πρόκειται γιὰ μία βιωματικὴ πραγματικότητα: θὰ ἦταν ποτὲ δυνατὸν ἕνας μοναχὸς σὲ περίοδο Ὀθωμανικῆς κυριαρχίας νὰ θεωρεῖ τὸν Σουλτάνο ὡς ἰδεώδη μονάρχη ἑνὸς χριστιανικοῦ λαοῦ;

Ἀναμφισβήτητα, ἡ μεσαιωνικὴ Σερβία εὐημεροῦσε καὶ ἰδιαίτερα στὴ διάρκεια τῆς βασιλείας τοῦ *veliki kralj Stefan Uros A'* καὶ μετὰ. Στὴ συνείδηση τῆς ἀρχουσας τάξης μείζων σημασία δινόταν στὴ σταθερὴ ἐκπροσώπηση (ἢ ἀκόμα ταύτιση) τοῦ βασιλείου μὲ τὸ πρόσωπο ἑνὸς ἀπόλυτου καὶ ἰδεώδους μονάρχη. Δὲν ἦταν τυχαῖο ὅτι ὁ πρίγκηπας Rastko μόνασε καὶ ἀνελίχθηκε στὴν κορυφὴ τῆς Ἐκκλησίας. Ἐκτοτε, ὁ ἰσχυρότατος κρατικὸς μηχανισμὸς,

1. Τὸ κείμενο αὐτὸ μοῦ τὸ ἐπισήμκνε ὁ καθηγητὴς S. Ćirković, τὸν ὁποῖο εὐχαριστῶ θερμᾶ. Πρβλ. S t. N o v a k o v i ć, *Primeri Književnosti i Jezika*, Βελιγράδι 1904, σελ. 527. Πρβλ. ἐπίσης L j. S t o j a n o v i ć, *Katalog rukopisa Srpske Kraljevske Akademije*, ἀρ. 112, σελ. 191. Παραθέτω τὸ χωρίο σὲ ἑλληνικὴ ἀπόδοση: «Ἐρώτηση: Σὲ ποιούς ἀνθρώπους στηρίζεται ὁλος ὁ κόσμος; Ἀπάντηση: Στους κληρικούς, στους χωρικούς καὶ στους πολεμιστές. Ὁ κληρικὸς παρακχλεῖ τὸ Θεὸ γιὰ ὅλο τὸν κόσμο, ὁ χωρικὸς τρέφει τὸν κληρικὸ καὶ τὸν πολεμιστὴ καὶ ὁ πολεμιστὴς προστατεύει τὸν κληρικὸ καὶ τὸν χωρικὸ. Σ' αὐτούς τοὺς ἀνθρώπους στηρίζεται ὁλος ὁ κόσμος.»

πού είναι ἡ Ἐκκλησία. ἀνέλαβε τὴν ὑποχρέωση νὰ καταγράψει τὰ κατορθώματα τῶν ἡγεμόνων καὶ τῶν ἀρχιεπισκόπων καὶ νὰ ἀπεικονίζει τὶς προσωπογραφίες τῶν ἡγεμόνων στολισμένες μὲ ὅλες τὶς χριστιανικὲς ἀρετὲς καὶ μάλιστα μὲ τὶς ἀρετὲς τοῦ μοναχοῦ, ἀναχωρητῆ, ὅπως τοῦ *kralj Milutin* ζωγραφισμένου μὲ μοναστικὸ ἔνδυμα. ἐνῶ δὲν ὑπῆρξε ποτὲ μοναχός¹. Ἡ Ἐκκλησία ὑπάκουε στὸ ρόλο πού ἀπὸ τὴν ἀρχὴ κατεῖχε: ἐπέβαλλε δηλαδὴ στὴ σερβικὴ κοινότητα τὴν ἀντίληψη ὅτι τὸ ἔργο τῶν ἡγεμόνων ἦταν τὸ ἀποτέλεσμα τῶν πρωτοβουλιῶν τους γιὰ τὴν ἐδραίωση τῆς εἰρήνης (*mir*) καὶ τὴ διατήρηση τῆς ἡσυχίας (*tišina*)², ἐνῶ παράλληλα σφυρηλατοῦσε τὴν ὁμοιογένεια μεταξὺ ἀρχόντων καὶ ἀρχομένων³. Ὁ ἴδιος ὁ κρᾶλης Στέφανος Α' στὸ ἔργο του ἐξάγει τὰ κατορθώματα τοῦ πατέρα του. τὰ ὁποῖα ἔφεραν ἐπὶ τέλος στὴ σερβικὴ γῆ τὶς ἀναγκαῖες προϋποθέσεις, ὥστε ὅλοι νὰ ἀσχολοῦνται μὲ ἀσφάλεια καὶ ἐμπιστοσύνη μὲ τὰ ἔργα, πού θὰ ὠφελοῦσαν ὀλόκληρη τὴ σερβικὴ κοινότητα.

Τὰ χαρακτηριστικὰ τοῦ μονάρχη μοιάζουν μ' ἐκεῖνα τοῦ Ἡλία, τοῦ Ἰώβ, τοῦ Χριστοῦ καὶ τῶν ἀποστόλων: Ὁ μονάρχης εἶναι σῶφρων, δίκαιος, γλυκύς, ἐλεήμων. Ἀναμφισβήτητα. αὐτὴ εἶναι ἡ εἰκόνα τοῦ πατέρα, ἀλλὰ ἐπίσης καὶ ἐνὸς ἀνθρώπου πού δὲν ἀνήκει σ' αὐτὸ τὸν κόσμο, ἐνὸς ἀναχωρητῆ. Ἐὰν τιμωρεῖ, τὸ κάνει γιὰ νὰ ἐπικρατῆ τὸν ἐνοχο στὸν καλὸ δρόμο, πολεμᾷ, γιὰ νὰ φέρει τὴν εἰρήνη. Ὁ ἐχθρὸς εἶναι πάντοτε κακός, πλεονέκτης, προδότης. Χαρακτηριστικὸ τὸ παράδειγμα τοῦ αὐτοκράτορα Μιχαήλ Β' Παλαιολόγου, πρωτεργάτη τῆς ἑνώσεως τῶν ἐκκλησιῶν (Λυών, 1274), τὸν ὁποῖο ὁ Δανιὴλ Β' ἀποκαλεῖ «ἀμαρτωλὸν»⁴ ἐνῶ τοὺς βυζαντινοὺς εὐγενεῖς «πονηροὺς»⁵. Ὁ Βούλγαρος αὐτοκράτορας Μιχαήλ Sisman δὲν εἶναι παρὰ ἓνας εἰσβολέας στὴ σερβικὴ γῆ. Καὶ στίς δύο αὐτὲς περιπτώσεις ὁ κρᾶλης Στέφανος Milutin δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ ἀντιμετωπίσει τοὺς καταλυτὲς τῆς εἰρήνης —ἐσωτερικῆς καὶ ἐξωτερικῆς— καὶ νὰ φροντίσει γιὰ τὴ διαφύλαξη, ἀν ὅχι καὶ γιὰ τὴ σωτηρία, τῆς Ὁρθοδοξίας. πού ἀπειλεῖτο ἀπὸ τὴν «αἵρεση» τῆς Ἀγίας Ἐδρας. Ὁ κρᾶλης *bellator* καὶ *orator* ταυτόχρονα προστάτευε τὴν Ἐκκλησία (καὶ κυρίως τὰ μεγάλα μοναστικὰ κέντρα), ἡ ὁποία ἐγγυόταν τὴ σερβικὴ ἐθνικὴ συνείδηση καὶ τὴν Ὁρθοδοξία.

Ἡ γραφὴ τῶν μοναχῶν εἶναι ἀπλή, θὰ ἔλεγε κανεὶς ἢ καθομιλουμένη γλώσσ-

1. Πρβλ. σχετικά, V. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, Cahiers Archéologiques 33 (1985), σελ. 99-109. Ἐπίσης, τοῦ ἴδιου, *Slika i Istorija u Srednjovekovnoj Srbiji*, Glas Srpske Akademije Nauka i Umelnosti 338 (1983), σελ. 117-144.

2. Πρβλ. π.χ. *Danilo*, σελ. 112.

μετάφρ. M. Bašić, Βελιγράδι 1929, σελ. 4.

3. Πρβλ. Ὁ Βίος τοῦ Ἁγίου Συμεὸν ἀπὸ τὸν Ἅγιο Σάβα, *Stare Srpske Biografije*,

4. *Danilo*, σελ. 109.

5. *Danilo*, σελ. 111.

σα. 'Ο λόγος βρίθει από άποσπάσματα και μεταφορές' στην ουσία πρόκειται για τις λέξεις που άκούγονται στις τράπεζες τών μοναστηριών¹ και μέσω αυτών στα κηρύγματα Ιερέων και μοναχών σε όλη τη σερβική επικράτεια. Άρχοντες και άρχόμενοι λάβαιναν καθαρά μηνύματα. Δέν θα επιμείνουμε περισσότερο στο θέμα τών εικόνων τών μεγάλων ήγουμένων και άρχιεπισκόπων, που ήταν έξ' ίσου φροντισμένες και γοητευτικές. Θα μπορούσε να πεί κανείς ότι αντιπροσώπευαν την άλλη όψη του μονάρχη και παρακολουθούσαν την τυπολογία τών μεγάλων αγίων τής Χριστιανοσύνης: γόνιοι εύγενών και πλουσιών οικογενειών, συχνά συγγενείς τής δυναστείας, από την παιδική τους ήλικία έμφανίζουν κλίση στη μελέτη², στη μάθηση, στον εύλαβή βίο. Έγκαταλείπουν τις άπολαύσεις του κόσμου για να άκολουθήσουν την όδο τών άποστόλων και τών άναχωρητών. Πραγματοποιούν το ταξίδι στην Ίερουσαλήμ για να καταλήξουν στα μεγάλα μοναστικά κέντρα και να άκολουθήσουν μία ύψηλή εκκλησιαστική σταδιοδρομία. Μονάρχης/μοναχός ό Στέφανος Nemanja, πρίγκηπας/μοναχός ό Sava Nemanic, κράλης/μοναχός, ό Στέφανος ό Πρωτόστυπος άποτελούν πραγματικά την ένσάρκωση τής διπλής ύψης του κράτους. Άσφαλώς πρόκειται για ιδιαιτερότητα τής μεσαιωνικής Σερβίας, ή όποια όμως επιβεβαιώνει με μοναδικό τρόπο τη διάρκεια του προτύπου του ιδεώδους μονάρχη.

Οί Σέρβοι κληρικοί δέν σταματούν εκεί: όφείλουν να συμπλέξουν στο ιδεατό επίπεδο τον κράλη, περιούσιο του Θεού, με το λαό τον όποιο κυβερνά. "Ολοι γνωρίζουν το βυζαντινό πρότυπο. Γνώριζαν επίσης ότι ή Γερμανική Αύτοκρατορία ύπερηφανευόταν για τον τίτλο «Άγία Ρωμαϊκή Αύτοκρατορία». Οί Φράγκοι θεωρούσαν και αυτοί ότι ήταν ό εκλεκτός λαός του Θεού. Οί Σέρβοι συγγραφείς, στα έργα τους παντρεύουν με τρόπο άπλό και με έπιδεξιότητα τον οίκο του Άβραάμ ή τον βασιλέα Σολομώντα με την οικογένεια τών Nemanic. Το σύμπλεγμα αυτό βρίσκει άπήχηση στον σερβικό λαό, γιατί αυτές οι προσωπικότητες άνήκαν στον εκλεκτό λαό του Ίσραήλ. Η εικονογραφία έρχεται να στηρίξει το έγχείρημα. Χρησιμοποιεί σαν θέμα τον κύκλο του Ίωσήφ, παλιά βυζαντινή παράδοση που συνέδεε άμεσα τον βασιλέα με τις ένδοξες προσωπικότητες τής Βίβλου, όπως επίσης και το λεγόμενο δένδρο του Ίεσσαί³. Έάν ό Domentijan συνέκρινε τον Ίωσήφ με τον Stefan Nemanja και οι ζωγράφοι περιέβαλλαν το γενεαλογικό δέντρο τής δυναστείας με τους κύκλους του Ίεσσαί και του Ίωσήφ, άν τέλος διαδιδόταν εΐτε με

1. Πρβλ. Bogdanović, ό.π., σελ. 44, 47. Βλ. επίσης D. Nastase, *L'idée imperiale en Serbie avant le tsar Dusan*, Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Ίστορικού Σεμιναρίου «Da Roma alla Terza Roma», Ρώμη 1984 (ύπό εκτύπωση).

2. Πρβλ. Bogdanović, ό.π., σελ. 36.

3. Πρβλ. Djurić, ό.π., και επίσης του ίδιου, *Novi Isus Navni*, Zograf 14 (1983), σελ. 5-16.

εικόνες είτε με γραπτό λόγο ή ταύτιση του κράλη με τον πρίγκηπα/έρημίτη Ίωάσαφ¹, τὰ μηνύματα αὐτὰ δὲν περιεῖχαν κανένα κρυφὸ περιεχόμενο: κάθε στοιχεῖο παρατίθεται δίπλα σὲ κάποιο ἄλλο μὲ μεγάλη ἐπιμέλεια καὶ δημιουργεῖ στοὺς Σέρβους τὴ βεβαιότητα ὅτι εἶναι ὁ περιούσιος λαός, ποὺ κυβερνᾶται ἀπὸ ἓνα μονάρχη, ὁ ὁποῖος μοιράζεται ἀνάμεσα στὴν ἐπίγεια ζωὴ καὶ τὴν ἐπουράνια ἀποστολή. Γιὰ νὰ περατωθεῖ τὸ ἀρχικὸ σχέδιο, χρειαζόταν ἀκόμη ἓνα μικρὸ ἄλμα. Νὰ καθιερωθεῖ δηλαδὴ ἡ ἀγιότητα τοῦ κράλη. Ἀφοῦ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Ρώμης ἦταν *divus*, καὶ ὁ αὐτοκράτωρ τῆς Κωνσταντινούπολης ἅγιος ἢ θεῖος, ὁ Σέρβος ἡγεμόνας δὲν μποροῦσε παρὰ νὰ «κερδίσει» τὴν ἀγιότητά του μὲ τὰ ἔργα του. Οἱ Σέρβοι μοναχοί, ὅταν περιέγραφαν τὶς ἀρετὲς τοῦ μονάρχη, κατασκεύαζαν ἓναν δικό τους ἅγιο: Ἡ ἀγιοποίηση τοῦ κράλη σχεδὸν ἀμέσως μετὰ τὸ θάνατό του, ἐπισφράγιζε ὅλες τὶς προσπάθειες γιὰ τὴν οἰκοδόμησι καὶ τὴ διάδοσι τῆς μοναρχικῆς ιδέας. Ἡ μετάβασι ἀπὸ τὸ ἰδεατὸ στὸ πραγματικὸ γινόταν μέσω τῆς λατρείας τοῦ ἡγεμόνα, ἐνῶ ὁ διάδοχος του ἐξασφάλιζε τὴ συνέχεια τῆς δυναστείας.

ΛΕΩΝΙΔΑΣ ΜΑΥΡΟΜΜΑΤΗΣ

1. Πρβλ. Djurić, *Le nouveau Joasaph*, σελ. 99-109. Πρβλ. ἐπίσης, Danilo, σελ. 151-152.